

רס"ג לקוראי ערבית בערבית

التوراة: التفسير الأصلي من معالي الأحكام سعديا غاؤون بن يوسف الفيومي، نقل المخطوطات للأحرف العربية حاخام ينطوب حايم بن يعقوب دقنيش الكوهين، أورشليم ٢٠١٥ (התורה: התרגום המקורי של מעלת החכם סעדיה גאון בן יוסף אלפיומי, העתיק מכתב היד לאותיות ערביות חכם יום טוב חיים בן יעקב דקניש הכהן, ירושלים: [הוצאת המחבר], 2015, +523 ix עמ').

אחד ממפעליו הכבירים של רב סעדיה גאון (רס"ג) היה תרגומו בערבית־יהודית לתורה ולחלק מספרי הנביאים והכתובים ופירושו עליהם.¹ התרגום נתפס מסמוך להופעתו כתרגום מופתי, והוא התקבל לא רק בקרב היהודים אלא גם אצל השומרונים² והנוצרים־הקופטים במצרים.³ עתה בא הרב יום טוב דקניש גינדי, מאחרוני תלמידי החכמים שהעמידה הקהילה היהודית בחלב שבסוריה, והדפיס באותיות ערביות ובניקוד מלא את תרגום הגאון לתורה (התפסיר). לספר יש שתי הקדמות, בערבית ובאנגלית, והן שונות זו מזו בתוכנן.

בהקדמה בערבית (עמ' iv-v בימין הספר) יש סקירה קצרה של אירועים חשובים מאז בריאת העולם על פי המניין המסורתי. לקראת סופה כתב המהדיר: 'הוא [רס"ג] ביאר אפוא אותה [את התורה] לעמו וכן לקוראי השפה

1 על היקפו ראו: חגי בן־שמאי, מפעלו של מנהיג: עיונים במשנתו ההגותית והפרשנית של רס"ג, ירושלים תשע"ה, עמ' 23; ירחמיאל ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז, עמ' 71.
2 חסיב שחאדה, 'התרגום הערבי של השומרונים לתורה', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 59-82.
3 גם הפולילגוטה שנדפסה בלונדון בשנת 1657 מושתתת על תרגום רס"ג בערבית.

הערבית משאר האומות כדי שיבינו ויתוודעו לאמת שבתורה עד יומנו זה. אחרי ההקדמה בא 'דבר המהדיר' (עמ' vi-vii), וכו הפליג בשבח אותיות האלף־בית העבריות. עוד ציין שתפסיר רס"ג בא בכל כתבי־היד והדפוסים באותיות עבריות, אולם הוא החליט לתעתק אותו לאותיות ערביות כדי שיהיה ייצוג הולם לכל האותיות בלשון הגאון, ייצוג שאינו אפשרי באלף־בית העברי (עשרים ושתיים אותיות, לעומת עשרים ותשע באלף־בית הערבי).⁴

בהקדמה האנגלית (עמ' iii-v בשמאל הספר) יש ביוגרפיה חלקית מאוד של רס"ג, ובה ציין גינדי בין היתר שרס"ג כתב את כל חיבוריו בערבית־יהודית.⁵ עוד ציטט מדברי ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע) לבראשית (ב, יא), ולפיהם רס"ג כתב את פירושו בערבית באותיות ערביות. וכה דבריו:

(יא) שם האחד – אמר הגאון כי פישון יאור מצרים [...] ואין ראיה על פישון שהוא היאור, רק שתרגם 'החווילה' כפי צרכו, כי אין לו קבלה.⁶ וכן עשה במשפחות ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים. אולי בחלום ראם. וכבר טעה במקצתם כאשר אפרש במקומו. א"כ [אם כן] לא נשען על חלומותיו, אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מצות לא ידענום.

הדברים הללו נדונו הרבה במחקר, והסיכום המוסמך והממצה ביותר יצא מתחת ידיו של יהושע בלאו, גדול חוקרי הערבית־היהודית ולשון הגאון בשלושת הדורות האחרונים.⁷ נראה שגינדי לא הכיר את דיוניו של בלאו וקיבל את פירושו ראב"ע כפשוטו, בלי להציע הסבר מתקבל על הדעת למתח שבין דברי ראב"ע לממצא הטקסטואלי.

4 בדרך כלל מקובל לומר שיש עשרים ושמונה אותיות באלף-בית הערבי.

5 הכללה זו אינה חלה על פיוטיו הכתובים עברית.

6 מסורת.

7 יהושע בלאו, 'על תרגום התורה של רב סעדיה גאון', משה

בר־אשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 638-633; בשינוי מסוים: הנ"ל, 'האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים?', מסורה ליוסף ז (תשע"ב), עמ' 488-475; ולאחרונה: הנ"ל, בלשונות ערבית, ירושלים תשע"ז, עמ' 570-603. עוד ראו: ברודי (לעיל), הערה 1), עמ' 76; Richard C. Steiner, *A Biblical Translation in the Making: The Evolution and Impact of Saadia Gaon's Tafsir*, Cambridge, MA 2010, pp. 94, 131-135

בהמשך התייחס גינדי בקצרה למעמדו הנכבד של התפסיר במשך הדורות, בייחוד בקרב יהודי תימן, אשר גם הדפיסו אותו בשנת 1894 בירושלים. אכן תרגום הגאון נשאר חי עד המאה העשרים רק בקרב העילית הלמדנית של יהודי תימן, אולם הנוסח הנדפס אצלם הוא נוסח מאוחר, שבמקרים רבים מביא לא את גרסת הגאון אלא את עיבודיה.⁸ בקרב גדולי חכמיהם הילך במחצית הראשונה של המאה העשרים יותר מנוסח אחד, וגינדי לא העיר על כך מאומה.⁹ לדבריו בדור האחרון התמעטו מאוד יודעי הערבית הספרותית, וממילא פחת מאוד העיסוק בתפסיר. אף זו קביעה בעייתית. אכן מעטים מאוד היום האנשים אשר יכולים לקרוא את התפסיר ולהבינו, אולם מנגד התפתח בדור הנוכחי באקדמיה בארץ ובחו"ל העניין בתרגומי הגאון ובפירושו.¹⁰ מכל מקום גינדי החליט להדפיס את תרגום הגאון באותיות ערביות כדי להנגישו למי שאינו קורא את עברית ולמי שמתקשה לקרוא ערבית באותיות עבריות. בכך דבק בדרכם של מלומדים אירופים במאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים אשר סברו כי ראוי להדפיס את הערבית היהודית באותיות ערביות, ואף 'לתקן' את הטקסט כל אימת שאינו עולה בקנה אחד עם כללי

8 כבר עמד על כך בלאו במאמרו 'עיונים בכתביד מזרחי בתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה', לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111-130; גרסה מעובדת ראו: הנ"ל, בלשונות ערבית (שם), עמ' 549-569.

9 ראו: נחם אילן, 'אלף שנות תפסיר רס"ג: לקראת מהדורה ביקורתית של "נווה שלום" לרב עמרם קורח', תימא יג (תשע"ה), עמ' 165-181; הנ"ל, "נווה שלום" לרב עמרם קורח: פירוש על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא', שם ח (תשס"ד), עמ' 131-148; הנ"ל, 'עיונים בפירוש "נווה שלום" לרב עמרם קורח על תפסיר רס"ג לאיוב', ספונות כד (תשע"ה), עמ' 53-113.

10 ביבליוגרפיה חלקית וחשובה הביאו ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 179-180; בן-שמאי (לעיל, הערה 1), עמ' 494-530; שטיינר (לעיל, הערה 7), עמ' 157-174. עוד אציין, כדוגמאות בלבד, שלושה חיבורים שלא באו אצלם, והמעידים אף הם על העניין הרב בתרגום רס"ג בדור הנוכחי: זאהי עבאס, 'השתקפות מילות הקישור של העברית המקראית בתרגום רס"ג לתורה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2012; יונתן שונרי, 'העקרונות הפרשניים של רב סעדיה גאון על פי תרגומו הערבי לספרתהילים', עבודת דוקטור, ירושלים תש"ל; *The Book of Conviviality in Exile (Kitāb al-inās bi-l-jalwa): The Judeo-Arabic Translation and Commentary of Saadia Gaon on the Book of Esther*, ed. & trans. Michael G. Wechsler, Leiden 2015

הערבית הספרותית.¹¹ מהלך כזה יכול להתרחש רק אם מתעלמים מכלל מחקריהם של בלאו, תלמידיו ותלמידי תלמידיו.¹² על אף הסתייגויותיי עד כה ממפעלו של גינדי אני מסכים עימו שהדפסת תפסיר רס"ג באות ערבית תועיל בהנגשתו לקוראי ערבית בערבית ולמתקשים לזהות את הטקסט הערבי מבעד לאותיות עבריות.

אביא שתי דוגמאות להמחשת הבעייתיות בהסתמכות על הנוסח התימני הרווח.

א. 'והאיש משתאה לה, מחריש לדעת ההצליח ה' דרכו, אם לא' (בראשית כד, כא) – שלוש המילים הראשונות תורגמו בכתב-היד הקדום:¹³ 'אלרגל מסתסק להא' (56א), ואצל גינדי: 'ואלרגל מסתסקי להא' (עמ' 53). היו"ד במילה 'מסתסקי' (בניין 10, שורש סק"י, המקביל לשורש העברי שק"י) אינה בהתאם לכללי נטיית הפועל בערבית הספרותית, וקל להסביר כיצד ומדוע נוספה.¹⁴ החילוף בין כתב-היד הקדום, שבלאו הפליג בשבחו, לבין הנוסח התימני הרווח הוא זעיר. העוקץ טמון לא בכתיב אלא במשמעות – הוראת הפועל 'אסתסקי' היא: 'ביקש או דרש לשתות מים; התפלל לגשם'¹⁵ או 'השקה, נתן מים'.¹⁶ מתברר אפוא שמי שנקט תרגום זה הבין את 'משתאה' בהוראת מבקש שתייה, וזו הוראה שלא מצאתי מתועדת. התיבה 'משתאה' היא יחידאית ועל כן מובנה עמום. ההוראה הרווחת, מתפלא, יכולה להביע שני היבטים: את פעולת העיניים באופן מיוחד, היינו מבט לא רגיל, או את הסיבה למבט המיוחד. אונקלוס תרגם: 'שהי בה מסתכל'.¹⁷ מנחם צבי קדרי פירש: 'תמה',¹⁸

11 ראו: יהושע בלאו, הספרות הערבית היהודית: פרקים נבחרים, ירושלים תש"ם, עמ' 166, וביקורתו שם על מפעלו של אוברמן.

12 בהקשר זה די להפנות לארבעה מחיבורי היסוד של בלאו: דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים,² ירושלים תש"ם; Joshua Blau, *Studies in Middle-Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988; idem, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*,³ Jerusalem 1999; בלאו, *בלשנות ערבית (לעיל, הערה 7)*.

13 ראו לעיל, הערה 8.

14 בלאו, דקדוק הערבית-היהודית (לעיל, הערה 12), עמ' 93, §114, 115; הנ"ל, *בלשנות ערבית (לעיל, הערה 7)*, עמ' 558. E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Cambridge 1984, p. 1385

15 יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 302.

16 אלכסנדר שפרבר (מהדיר), כתבי הקדש בארמית, א: תרגום אונקלוס לתורה, ליידין 1959, עמ' 34.

18 מנחם צבי קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן תשס"ו, עמ' 1039.

ופרנסיס בראון, סמיואל רולס דרייבור וצ'רלס אוגוסטוס בריגס הדגישו את הממד החזותי כשתרגמו 'was gazing',¹⁹ קרוב למגמתו של אונקלוס. ובכן כיצד יש להבין את 'משתאה'?

כבר עשרות שנים מדפיסים יוצאי תימן את תפסיר רס"ג לחומש ומתחתיו את פירוש 'נווה שלום' מאת הרב עמרם קורח, הרב האחרון של יהודי תימן בצנעא.²⁰ וכך כתב הרב קורח על תיבת 'משתאה':

משתאה לה – מסתסקי להא, כ"ה (כן היא) גיר'סת] הספרים וקשה להלמה, וראיתי בגליון מועתק כת"י [כתב-יד] הר"ר [הרב רבין] חיים אלכסאר ז"ל שדחה נוס'אחה] זו וגרים 'מתפרס פיהא', ובאמת שגר'סה] זו נראית עיקר, וי"ג [ויש גורסים] 'ובקי אלרגל מתאמלא להא', ונוס'אחה] זו כעין גיר' 'מתפרס (נ 29) פיהא' (תפרס פי אלשי – תאמלא וחדק אליה בבצרה),²¹ ונמצא תר'גום] הגאון מכוון כת"א [כתרגום אונקלוס].

מתברר אפוא שהרב קורח הכיר את הנוסח הרווח של התפסיר, היה מודע לקושי התוכני שלו, ולצידו הכיר שני נוסחים חלופיים (מתפרס/מתאמלא) שהוראתם: מתבונן, וששניהם מביעים את פעולת העין ולא את הפליאה, והוא סבר כי גרסתם עיקר. אוסיף כי את התיבה 'ישגיהו' בפסוקית 'רְאֵיךְ אֵלֶיךָ יִשְׁגַּיְחוּ' (ישעיה יד, טז) תרגם רס"ג 'יתפרסון'.²²

ב. חמשת הפסוקים הפותחים את סיפור חטא העגל הם:

וירא העם כי בשש משה לדרת מן ההר, וַיִּקְהַל הָעָם עַל אֶהֱרֹן וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו: קוּם עִשֵׂה לָנוּ אֱלֹהִים אֲשֶׁר יִלְכוּ לִפְנֵינוּ, כִּי זֶה מֹשֶׁה הָאִישׁ אֲשֶׁר הֶעֱלָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יָדַעַנוּ מַה הָיָה לוֹ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶהֱרֹן: פָּרֹק נֹזְמֵי הַזֹּהָב אֲשֶׁר בְּאָזְנֵי נְשֵׁיכֶם וּבְנִיתֵיכֶם וְהִבִּיאוּ אֵלַי. וַיִּתְפַּרְקוּ כָל הָעָם אֶת נֹזְמֵי הַזֹּהָב אֲשֶׁר בְּאָזְנֵיהֶם, וַיְבִיאוּ אֶל אֶהֱרֹן. וַיִּקַּח מִיָּדָם, וַיִּצַּר אֹתוֹ בַּחֲרָט, וַיַּעֲשֶׂהוּ עֵגֶל מִסַּכָּה, וַיֹּאמְרוּ: אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר הֶעֱלֹךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. וַיִּרְא אֶהֱרֹן, וַיְבִין מִזֹּכֵחַ לִפְנֵי, וַיִּקְרָא אֶהֱרֹן וַיֹּאמֶר: חַג לָהּ מַחֵר (שמות לב, א-ה).

Francis Brown, Samuel R. Driver & Charles A. Briggs, 19
A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, Boston,
MA 2003, p. 981

20 ראו: אילן, אלף שנות תפסיר (לעיל, הערה 9); אילן, נווה שלום לרב עמרם קרח (לעיל, הערה 9).

21 מנג'ד נתן הגדרה זהה מבחינה תוכנית אך במילים אחרות. ראו: אלמנג'ד פי אללגה אלטבעה אלעשרון, בירות 1960, עמ' 575.

22 יהודה רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה גאון, קריית אונן תשנ"ד, עמ' לב, ושם תרגם: 'ינעצו בך מבט'.

אהרן הוא הדמות הפעילה בפסוקים ב-ה, והוא הנושא של שלושת הפעלים שבמחצית הראשונה של פסוק ד (ויקה, ויצר, ויעשהו). כך אכן תורגמו הפעלים בכתב-היד הקדום: 'פאכדהא מהם וצורהא בקאלב' (201ב), ובתרגום חוזר לעברית: 'לקחם [את הנזמים] מהם ועיצב אותם בחרט'. אצל גינדי הנוסח הוא: 'פאכד דלך מנהם ואמר מן צורה בקאלב' (עמ' 211), ובתרגום חוזר לעברית: 'לקח זאת מהם וציווה את מי שעיצב אותו בחרט', אף שבהמשך הפרק העיד אהרן על עצמו 'אשאלכהו באש' (פסוק כד).

שלא כבדוגמה הקודמת, שבה הביא הרב קורח גרסאות אחרות לנוסח התפסיר, כאן זהה גרסתו לגרסה הנדפסת, ואלה דבריו על אתר: 'ויצר – ואמר מן צורה, צוה על מי שיודע לציירו בדפוס; ויעשהו – וצנעה, האומן'. ההבדל בין שני הנוסחים מהותי: לפי גרסת כתב-היד הקדום ובהתאם ללשון המקרא אהרן הוא מי שעשה את העגל, ואילו על פי הנוסח שהילך בתימן בדורות האחרונים יצא הפסל מתחת ידיו של אדם אחר, שהרב קורח כינהו 'האומן'.

שורשיה של עמדה פרשנית זו נמצאים כבר בתנחומא:

'לך רד כי שחת עמך' (שמות לב, ז) – 'העם' לא נאמר, אלא 'עמך'! א"ל [אמר לו] הקדוש ברוך הוא למשה: עמך עשו את העגל, שאני אמרתי לך 'והוצאתי את צבאותי, את עמי בני ישראל' (שם ז, ד), ואת היית ג'ם וקבלתם הערב רב, ואמרת מוטב לקבל את השבים, ואני הייתי רואה מה עתידים לעשות, והם שעשו את העגל, שהיו עובדי ע"ז [עבודה זרה] וגרמו לעמי לחטוא עמהם. ראה מה כתיב: 'ויקה מידם ויצר אותו בחרט ויאמרו אלה אלהיך' (שם לב, ד) – 'אלהינו' אין כתיב, אלא 'אלה אלהיך ישראל', שהגרים שבאו עמהם ממצרים הם עשו אותו.²³

הממד האפולוגטי בנוסח התימני ניכר לעין ונועד להפחית את האחריות האישית של אהרן למעשה החמור הזה. עיון מדוקדק בנוסחי התפסיר של רס"ג יכול להאיר סוגיות מרתקות בתולדותיהם וללמד על רגישותם הלשונית של המעתיקים ועל עולמותיהם הרוחניים.

מוגן בזכויות יוצרים

²³ תנחומא, ורשה תרל"ה, כי תשא כא. מאוחר יותר בא הרעיון בזוהר, שמות, דף קצב ע"א. עוד ראו: לוי גינצבורג, אגדות היהודים, ד, ירושלים תשס"ט, עמ' 68 למעלה והערה 267 בעמ' 302.